

RODOSTÓI FILOZÓFIA

ÍRTA

KORNIS GYULA

I.

A mély szenvedés az élet fölé emelkedésnek, a magasabb elvi szempontokból való nézésnek, a filozofálásnak, egyik legbuzgóbban fakadó forrása. A szenvedés a lélek számára szinte a kinyilatkoztatás erejével bír. Aki magasan állott s lebukott, abban nagy a hajlandóság a kontemplatív életre, az emberi sors változandóságáról való elmélkedésre, a Gondviselés útjainak firkészésére, a lelki megtisztulásra, az élet misztikumának mélyebb felfogására s a vallásos megnyugvásra. A szenvedések lelki éghajlata alatt terem és érik meg mindig a *Confessio-k* és a *Consolatio-k* életbölcseisége.

Ilyen sorsüldözött filozófus a száműzött vitézlő fejedelem, II. Rákóczi Ferenc is előbb Franciaországban, grosboisi remeteségében, majd rodostói magányában. A sok csalódás után Szent Ágoston Vallomásainak mintájára tárja fel Isten előtt lelkét. A földi vágyakról lemondott, «immár porrá és hamuvá válandó» fejedelemnek szomorú hangulatára mély vallásos érzése, a mindent kiegyenlítő másvilágba vetett hite, mégis a transzcendens optimizmus opalizáló gyöngyfényét veti. A kiábrándult lélek vallásos filozófiája tör elő lépten nyomon a *Confessio Peccatoris-ból*, «az életét sirató fejedelemnek» (vitám suam deflentis) megrázó önvallomásából, amelyben korlátlan őszinteséggel tárja fel cselekedeteit s ezek okait, Istennel beszélgetve, a *soliloquium* formájában. A csalódott államférfinak egyik legfinomabb bölcselkedő pszichografiája lép elénk ebből a műből. Alaptónusa a büntudat, a múlt hibáinak megvallása s a lelki megtisztulás vágya: Da mihi Domine lacrymas — mondja elülj áróban — ut defleam haec, quae dico; sentio enim, quod necdum satis doleam: «Fakassz, Uram, könnyeket szememben, hogy megsirassam mindazt, amit mondok; mert érzem, hogy még nem eléggé fájjalom.» Nem törődik immár az emberek értékelésével, csak egyedül az Istenével. A világi örömeket megveti, a mulandóság eszméjét mélyen átéli kedves könyvének, *a. De Imitatione Christi*-nek szellemében, amely egészen egynemű az idegen földön, hazájától messze élő iejedelem lemondó hangulatával s a földi kínoktól való szabadulás vágyával.

Emlékiratai is telve vannak a konkrét események fölébe kerekedő elvi szempontokkal, filozofáló elmélkedésekkel: hisz maga a fényes múltra és a sorscsapásokra való emlékezés borús melancholiája is egyenest bölcselkedésre indít. A történelem lényegéhez tartozik a visszahozhatatlanul elveszett múlt gondolata: a történelem az egyszer megtörténtnek, a mindenkorra elveszettnek

birodalma, ezért velejében tragikus természetű. Hát még, ha a történelem-tárgya a saját múltunk története, amelyre önéletrajzban — Széchenyi szavával élve — «visszaszomorkodunk».

Az önmultra való folytonos reflexiónak ez az alkonyati hangulata, a hisztorizmus örökös hátratekintésének méla köde üli meg a rodostói számkivetettek lelkét. Csak olykor-olykor, a világpolitikának egy-egy robaja kelt bennük némi reménységet s rázza őket a cselekvő jövő gondolatára. Úgy élnek, mint valami kolostorban, ahol az életnek legfőbb problémája a halál művésze, az *ars moriendi*. A fejedelem szinte aszketikus életrendet parancsol: reggel félhatkor dobszóra ébrednek, nyolckor misére mennek, féltizenkettőkor a dob pergése ebédre hívja őket. Ebéd után a kápolnában imádkoznak; de már háromnegyedőkor újra esteli imádságra gyűlnek össze. Félhétkor estebédet esznek s aztán lefeksznek. A fejedelem éjfél után két óraker is fölkel és imádkozik. A fiatal, élettől duzzadó Mikes Kelemen, az emigráció finom humoristája, panaszkodik a sok litánia miatt, «amely mind haszontalan, mind pedig a mértéken felül való». A napirend közbeeső időszakaszait a fejedelem írással-olvasással vagy rajzolgatással tölti. Mélyen átérzi Seneca szavát: A szabadidő olvasás nélkül az élő ember halála és temetése: *Otium sine litteris mors est et hominis vivi sepultura*. (Kp. 82.)

A fejedelem s a többi művelt száműzött szellemi életének háttere a 290 kötetből álló tudós könyvtár, amelynek kétharmada hittudományi természetű, a többi filozófiai, főképp erkölcsstani mű, jórészt francia. (L.- részletes ismertetését *Zolnai Bélától*: II. Rákóczi Ferenc könyvtára. Magyar Bibliofil Szemle. 1926.)

Rodostóban önkénytelenül valóságos kis akadémia alakul ki, amelynek elnöke a fejedelem: ő olvas, elmélkedik és ír a legtöbbet. Amikor már Franciaországban összetört reményeinek romjain természetes lelki szükséglete az önreflexió, vallásos keretben megszerkeszti az államférfi önuralomra törekvésének szinte rendszeres kis pszichológiáját *Aspirations d'un Prince chrétien* (Egy keresztény fejedelem áhításai) címen: mit érezzen a fejedelem, ha megpillantja a trónt és udvari embereit, ha tanácskozást hív össze vagy ünnepeyes szerepet játszik? mit tegyen a hiúság és a góg, a harag s az irigység, a fősvénység és a fényűzés, a csüggedtség és a testi örömek kísértésével szemben? A kor szokása szerint (amire *Richelieu* adta az első példát) Rákóczi is 1722—25 közt fiai számára politikai végrendeletet ír (*Testament politique et moral*), amely 1751-ben mint poszthumusz mű Hágában jelenik meg. Erre a politikai tapasztalatainak mintegy szellemi csapadékát tartalmazó műre Szent István-nak Imre herceghez írt intelmei is sugallják, amelyeket előbb maga franciára is lefordít, (*h. Márki Sándor Rákóczi életrajzát*, III. köt. 607. 1.) Főkérdései: mik az uralkodásnak, az erkölcsi életnek s a keresztény műveltségnek alapelvei? milyen legyen a keresztény fejedelem ideálja? milyen legyen népéhez való viszonya? melyik kormányforma a legjobb: a királyság-e, ennek is örökletes vagy választott formája, vagy pedig a köztársaság? mikor van joga a nemzetnek szabadságáért a fejedelem ellen fölkelni?

II.

Rákóczi elmékedéseit latinul vagy franciául veti papirosra. Van azonban a száműzöttek között egy másik politikai és erkölcsi bölcsekedésre hajlamos szellem is, aki zamatos magyar nyelven, Mikes könnyedségével és plasztikus kifejező erejével, filozófál: *Kiss István*. Művét, amelynek címe: *Magyar Philosophia*, a Magyar Nemzeti Múzeum az eredeti kéziratban őrzi. (98 lap). A munka 7. lapján ez olvasható: «1730. írtam György Deákkal Trátiában Rodostón. Kiss István mp.» Először Thaly Kálmán figyelmeztetésére Alexander Bernát 1906-ban ismertette a Kisfaludy-Társaságban (Budapesti Hírlap, 1906. 296. sz.).

Ki a szerzője s ki ennek íródiákja? Csak egyetlen adat szól róluk: Rákóczi hűtlen titkárának, az osztrák kémnek, Bohnnak 1734-ben a párizsi Bastille-ban tett vallomása. K szerint Kiss Istvánt és Kovács Györgyöt Rákóczi rodostói udvarából ismeri. Ezek ugyanebben az évben engedélyt kaptak a fejedelemtől, hogy Rodostóból távozzanak s belépjenek egy francia huszár-ezredbe. Jelentkeztek is Genfben, ahonnan Marseilleba küldték őket, hogy az Itáliába induló francia sereghez csatlakozzanak. Bohn szerint Kiss István akkor ötvenéves volt, (e szerint 1684. született). Amikor tehát a «Magyar Philosophiát» írta, Rákóczi udvarában, negyvenhatodik esztendejét taposta. (L. Ignace Kont: *Les dernières années de François Rákóczi II*. *Revue de Hongrie*. 1910. 183. 1., Márki S. i. m. 620. 1.). Valószínű, hogy Pápai Jánossal, aki mellett az udvari kancellária tisztviselője volt, került a fejedelem udvarába.

A XVII. és XVIII. századi francia irodalomban az udvari, társadalmi emberré nevelésről való elmékedés, melyet egy századdal azelőtt az olasz Castiglione gróf II Cortegiano műve indít meg, szinte művészté emelkedik. A Lajosok fényes udvarának hatása alatt egész sereg munka jelenik meg, amelyek középpontjában a civilité, az udvari műveltség áll. Kissnek «magyar filozófiája» is ezek sugallatára készült: az udvari ember, a politikus és a fejedelem számára való életbölcseági szabályok, erkölcsi és politikai maximák gyűjteménye. Módszere tipikusan abban áll, hogy címül kijelent egy-egy erkölcsi axiómát, az emberekkel való bánásmód művészetének egy-egy alapelvét s ezt példákkal világítja meg, főképp a bibliából s az antik világ történetéből. Meglepő, hogy egyetlen magyar történeti példán sem akad meg a szeme, amivel pedig kissé közeledett volna filozófiájának «magyar» jelzőjéhez. A bibliából való sok idézetét valószínűleg a Rákóczi könyvtárban található Concordantia-könyvből vehette. Viszont a könyvében nem ritkán található francia történelmi illusztrációk forrása a fejedelem könyvtárában rendelkezésre álló *Histoire de France* (3 kötet) lehet, amelynek szerzője Louis le Gendre (1718).

Kiss a komoly, józan magyar életbölcseág képviselője. Nem tudós, de igen művelt ember; nem absztrakt filozófus, hanem szemléletes, konkrét

közvetlen gondolkodó; nem törekszik tételeinek elméleti igazolására, hanem inkább csak példákkal való szemléltetésére. Olvasottsága széleskörű: Platónt, Aristotelest, Epiktetost, Senecát, Plutarchost, Prudenthist, Szent Ágostont, Petrarcát, Erasmust idézgeti. Munkáját a filozófiának régi aristotelesi tagozása szerint három részre: *logikára*, *fizikára* és *metafizikára* osztja ugyan, de ezeknek a főcímeknek semmi közük az utánuk következő tartalomhoz: erkölcsi-politikai fejtegetései joggal egyik kategória alá sem sorozhatók. E címek inkább csak az elmélkedések külsőleges filozófiai presztízs-kellékei: csak arra valók, hogy a műnek tudósabb tekintélyt kölcsönözzenek. A könyvnek nincsen rendszeres logikai fonala: teljesen különmű témák és gondolatok sorozata, mintegy szellemi arabeszkok, aforisztikus töredékek, amelyeknek közvetlen logikai összefüggése hiányzik. Az a benyomásom, hogy Kiss egy-egy erkölcsi vagy politikai maximára nézve olvasmánykivonatait gyűjtötte össze, amelyeket kisebb szerves egységekbe foglalt. Kbben a Mikes útját járta, aki leveleibe sokszor francia olvasmányainak gondolatait szötte bele. Ha Kissnek elmélkedéseit mégis logikai fonálra akarjuk fűzni és rendszerezni, akkor három főeszme körül csoportosíthatjuk őket: a *fejedelem hivatása*, az *udvari ember* vagy *politikus viselkedésmódja* és az *általános erkölcsi szabályok* körül.

III.

Maga Rákóczi sokat bölcsekedett a fejedelem hivatásáról. Haláláig megőrizte fejedelmi missziójának tudatát s lélekben sohase mondott le az erdélyi fejedelemségről abban a meggyőződésben, hogy letett fejedelmi esküje erre kötelezi. Bossuetnak a fejedelmi szuverenitásról vallott tekintélyelvi álláspontját helyesli: «A szuverénok a földön lakozó istenek». Hozzá a politikai alapfelfogás uralkodik a Márvány-tenger partjára száműzöttek lelkében is: a fejedelem külsőségeit és szertartásait a legszomorúbb körülmények között is megőrző Rákóczi számkivetett társai lelkébe bele tudja sugallni az uralkodói hatalomnak *Dei gratia* eredetét és abszolút jellegét. A sorsába belenyugvó Mikes egyik levelében így ír: «Az Isten adja a fejedelmeket, mind a jót, mind a rosszat kell az ő kezeiből venni».

Bbben az eszmekörben be leselkedik az uralkodókról a mi rodostói filozófusunk, Kiss István is. A fejedelmekről imakönyvszerűen gondolkodik s nem pamfletszerűen, mint a mai ember: «A fejedelem — mondja — földi Isten, az Ég közönséges háza, az értelmek és elmék vezére, forgassák az Bget nem magok, hanem népek hasznára. A fejedelem Nap, a vezérek csillagok, világosságot a Naptól vesznek, hogy azt viszont megtérítsék és visszaadják. A fejedelem hajósmester: az ország hajó, az vezérek kormányosok. Azt kívánom, minden fejedelem Alphonsus legyen, kinek címere fiait vérével éltető pelikán volt, föliben írva: *Törvényért és az Népért*. Amely nap királlyá lettél, magadnak meghalván, másoknak élni kezdtl.»

Magyar Philozofia!

Első Kéz.

Ögítéből

Valaki hív jót keres, vagy keres,
onagános nyereségre, vagy jóna one is
örizem, se ne tekinsem.

A Magános, vagy csak kereséért való
jönak kereseti, ar hív jönak csomlái. A
ki csak magját, vagy magját keres, a hív
jót el veszi. Mennyi orfóigok, és Fafó,
mínyok s. helyek helyei onéltia Schjzraak
sziaakoznik, kiket onagok Privátimának,
kereseti vesztet keresésükönül, boldog,
talán Gondolom, a ki valamikere Oceanus
Tenger bitivít meg balatta, végére Roma
városának felii hívött is alig akatt meg.

De miért van szükség a fejedelmre? Mert mindenütt csak egy ember tudhatja hatékonyan igazgatni a társadalmat. «Egy hit, egy törvény, egy király a természetnek vezérlete szerint is. Dicsértessék a democratia és aristocratia, de az monarchia tulajdonsága szerint feljebbhaladja, övé a nyereség. . . . Azért egy fejedelme, egy feje légyen minden birodalomnak, ha két feje vagyon, rettentő váz; ha feje három, cerberus; ha pedig hét feje vagyon, hidra. Hát mikor a fejedelmek atyafia sok s barátosok? Julius császár és Pompejus olyanok voltak, de az irigység egyben vesztvén őket, ellenségévé tette egymásnak. Romulus és Remus egy anyának méhében elfértek, egy országban el nem fértek. Nem jó egy háznál sok gazda, egy seregben sok hadnagy, egy hajóban több kormányos, egy kalastromban sok gárdián; sok agár között a nyúl, sok bába között elvész a gyermek».

Óva inti a rodostói államfilozófus a fejedelmet attól, hogy hatalmát másokra bízva s ne a saját személyében parancsoljon. «A fejedelem tegye le hatalmát, nem léssen fejedelem. A szolga függjön fejedelmétől, nem a fejedelem szolgájától, ha uralni nem akarja. Azért fejedelem, hogy igazgasson. Király, aki parancsol, nem az, akit csak korona ékesít. Az országnak minden dolgait szolgákra bízni annyit teszen, mint magának urakat választani. Diocletianus talán magán tanult, midőn azt mondta, hogy semmi nem nehezebb, mint jól parancsolni. Fejeket hárman négyen öszevütik és egyező tanácsból császárt megfogják: csak azt mondják neki, amit helyben kell hagyni. A császár, ki házában zárkózik, igazat nem tud; kényszerítetik csak azt tudni, amiket ők mondanak. Egy szóval a nagy jámbor fejedelmet áruba bocsátják, eladják».

Az okos fejedelem nem fitogtatja erejét, hanem azt a látszatot kelti, hogy még sok tartaléka van. «Ugyanis inkább fél az ellenség a láthatatlan, mint a látható hadaktól. Nem mindent mutat meg a mester tanítványának, amit tud, sem a fejedelem, amit tehet ellenségének. Az hatalom maradjon függőben és minden tárházak az vitézlő rend miatt ki ne ürüljenek. Megveretik a had, ha üres a tárház. Üres tárház hadat vesz: vert reménység vert öröm.»

Rodostói bölcselőnk politikája erősen konzervatív: félti a fejedelmet, ha gyökeres reformokba vágja a fejszóját, vagy ha gyakran cseréli tanácsadóit: «Az országban nem jó újságokat kezdeni, minek előtte nem tudod, mi következik. A természet önnönmaga tanít gondviselésre, ki semmit meg nem változtat, ki helyében mást nem állat. Olykor alkalmatlan szolgát is el kell tűrni az országban, ha tapasztalható hézagot szerez változtatása. Az egész malmot megállatod, ha csak egy kerekét kiveted is. Nem minden fogyatkozás lehet elégséges oka a szolga változtatásának. Mert talán az, ki utána következik, többször botlik, többször vét».

Bizonyára Rákóczi alakja lebeg Kiss István lelke előtt modellül, amikor a jó fejedelem patriarkális eszményét megrajzolja. Munkájában egyetlen közvetlen célzás sincs a száműzetés rodostói helyére vagy személyeire. De abból, amit az igazi fejedelem lelki szerkezetéről mond, lehetetlen Rákóczira

ne gondolnunk: «Boldog fejedelem alattvalóinak atyja: annyi fia, mennyi jobbágya, minden őriző és fegyver nélkül bátran alhatik ölkben; mint fiainak, úgy parancsol, mint fiai, úgy szolgálnak. Ha meghal, mi hallatik? Az mely kegyes, dicséretes fejedelem vala ez! Mint atyánk, úgy parancsolt. Mint atyánk, úgy halt meg; békével nyugodjék, fiai könnyhullatásában csendesen temettetik. Megholt és befődik koporsójával. Nem holt meg, mert az hívei kedves emlékezetében él örökké, azt írván koporsójára: Ez jámbor fejedelem csak abban vétett, hogy megholt». A fejedelemnek kegyesnek kell lennie. De ez kettőt jelent: «Első: ne légyen a kegyelem igazság nélkül, ne légyen az jóakarát vagy kedvezés keménység nélkül. Második: a fejedelem kegyes emberiségében öltözzék, de felséges méltóságából ki ne vetkezzék.»

Rákóczinak kisebbik fia, György herceg, 1725-ben titkon eltávozik Bécsből, ahol a császár neveltette s 1727 nyarán Rodostóba jön. Az a gondolat merülhet fel, hogy Kiss István «magyar filozófiáját» mint a fejedelmi kormányzatra s udvari műveltségre vezető kalauzt, György herceg számára írta, aki bizony viszonylag csekély kultúrával jelent meg a rodostói udvarban. Azonban e föltevésnek ellene mond az az adat, hogy a fiatal herceg magyarul nem tudott s rodostói tartózkodása alatt sem tanult meg magyarul. Mi hasznát vehette volna ennek a magyar könyvnek?

IV.

Mi az udvari embernek vagy politikusnak (a kettő a parlamenti demokráciát nem ismerő, inkább az egykorú francia példa után induló magyar gondolkodó szemében azonos) a hivatása és kötelessége? Erre a kérdésre való válasszal kezd Kiss István munkájának mindjárt első sorait: «Valaki közjót keres vagy szerez, magános nyereségre vagy jóra ne is nézzen, se ne tekintsen. A magános vagy rész szerént való jónak kereseti az közjónak romlási. Aki csak magát vagy magát keresi, a közjót elveszti.» Ez a platóni gondolat van írva a rodostói «magyar filozófia» kapujára: örök alapelv minden idők politikusai számára. Ennek az elvnek egyetemes érvényét azonban mintha mindjárt konkretizálná filozófusunk saját magyar véreinek honvesztett állapotára: «ha elvész hazád, elveszett hajód, nyomorult reménység, ha deszkán ragadsz.»

De milyen a sorsa annak, aki a fejedelmi udvarba óhajt jutni s ott az ország igazgatásában résztvenni? Eléggé sötét és pesszimista képet rajzol a szabadságért lelkesülő, de most számkivetett fogolyként sýnlődő Kiss az udvari embernek vagy politikusnak szerepéről: «Az udvari ember eladta szabadságát; másé, nem magáé. Fényes rabság az udvari dicsőség. O mennyi főrend kívánkozik az udvarba! Udvarba kéredzenek; alig fogadják be őket. Ar any szájú Szt. János az udvari tiszteket (tisztségeket) köteleknek nevezi, mégis mely igen kívánják! Az udvari ember maga ítéleti szerint legszerencsésebb, hogy így lekötetett. Szerencsétlen szerencse! Az igazán szeren-

esés az, aki szabad akaratját követheti, mástól senkitől nem függ, meg nem gátoltatik, nem kényszerítetik. Ha császárnak barátja, vajjon senki nem kényszeríti-e? Boldog vagy? Állj elő udvari ember s mondd meg nekünk: azóta többet s jobban aludtál-e, mint azelőtt, amikor a császár szolgája nem voltál? . . . Az udvari ember hogyan lehet a magáé? Reggel mindjárt a külső házban megállapodik, órákat tölt hivatala szerint, egyszóval egészen a fejedelem parancsolatától függ: ha csengetnek, felugrik, megjíjed, mintha menykő esett volna mellette, mindent szélllyel hány, elvét, az ajtóban terem, mit mond vagy parancsol valaki; ideje magának semmi sincsen, semmi tulajdon helye; más asztalától él; valamikor fejedelmét látja, meghaloványodik, megpirul, tétova futos, mindenkor fél: mennyi térdet hajt, süveget vét, mindent a fejedelemnek, mindent másnak, magának semmit. Aristoteles ebédlik, mikor Sándor akarja: Diogenes, mikor Diogenes akarja. Diogenes mondta, mikor meghallotta, hogy Aristoteles udvarba állott: Az udvari élet tyúk-
ketrec. Az udvariak kalitkába vannak zárva; valaki szabadságát szer,ti, az udvart kerülje.»

Annál is inkább, mert könnyen olyan képmutató, többarcú emberré silányul, mint a legtöbb politikus. «Vagyon némünemű igazság az hamis politikusokban vagy udvariakban is, de homályos orcájuknak, beszédeknek különböző a fedele. *Gomorrhai—Sodomai alma*: kívül megérettnek látszik, belől tüzes hamu, ha szorítják, porrá lesz. *Ivott kép*: festékkel jelenti a valóságnak hamis ábrázatját. *Tükör*: szeme előtt mutogatja a tettetett igazságnak ábrázatját. *Árnyék*: igazság képét hazudja. A valóságos igazság nem homályos, nem fedezett, nem palástolt; megcsalhat, nem tulajdonsága miatt, hanem aki rosszul látja vagy hallja. Úgy áll mint a föld a merő igazság, mégis azt véled, hogy mozog, ha fejedet álnokság szédíti. A világos igazság olyan mint a nap: mégsem látod, ha elmédet az oktalanság megvakítja».

Meglepő, hogy filozófusunk a politikusoknak ezt a tényleges, de tőle rosszalt természetrajzát művében később jómaga normává emeli. Szinte egy rodostói Machiavelli politikai erkölcstanának körvonalai tárulnak e soraiból elénk: «Nem illik udvari emberhez szívét-elméjét mindenek előtt tárva-nyitva tartani. Igyekezeted rejtekben, titokban légyen, hogy az ellenség fel ne fordíthassa. Kívánságidot tettesd, ha nagy dologon igyekezel; az miket láttál, mintha nem láttad volna, az miket hallottál, mintha nem hallottad volna. Veled ellenkező félnek reménysége gyakran megcsalatik, ha eszében vérszi, hogj" az, miket ő forral, nálad tudva vannak. Ugyanis ha titoknak véli, arra nem fakad, hogy álnoksággal vagy visszás igyekezetivel megcsaljon. Szükséges az udvari embernek tanácsit titokban tartani, sőt ha lehet, cselekedetit is; valamit leginkább cselekszik, legkevésbbé cselekedje. Gyakran véghez mégyen képmutatással az, mi fegyverrel véghez nem mehet és különböző úton végét érhetni a dolognak, kit nem lehetne nyilván véghez vinni.»

Az udvari és politikai életnek szüksége van a közösség érdekében titoktartásra, a gondolatok és érzelmek külső elnyomására, de csak bizonyos

határig. B határon túl Kiss István is súlyosan elítéli az intrikát, fondorlatot, sokarcúságot a politikában. Bizony a politikusok nagyrésze «álnokság kovácsi, csalárdság mesteri, tettetni jók, képmutatni elmések, históriákban vagy példákban csalárd hiúzok, mesékben mindenütt százszerű Árgusok, hármás lelkű Anteusok, hétfejű hidrák, háromszívű Perionok, róka- s oroszlánbőrbe öltözött Machiavellusok, titkon mást suttogó, nyilván mást kiáltó rettentő vázok: kit nem csalnak meg? Madarász annyi tört s horgot, vadász annyi hálót nem vetett. Ha valamikor, *mostani időben* bizonyodik Petrarca mondása: Az csalárdságok mestereit újjal mutogatják; aki legjobban tud csalni, az okosabb. Mondván Lysanderrel: valahol az oroszlán bőre nem használ, róka-bőrt húzzál. Tiberiushoz hasonlók, ki minden indulatit, szándékot eltitkolta: az mit kívánt, nem mondotta, beszédével akarátja ellenkezett. Az mire vágyott, gyalázta; az kit utált, ölelte, ok nélkül megharagudt, harag nélkül fel-

7.

A 730. Irattam Dörgy Deák hál.
Trátiában Rodofon
Kiss István

Kiss István aláírása.

indult; úgy sanyargatta barátit, mint ellenségeit, azt akarván, hogy az fejedelem természetit senki ne ismerje. De mit nyert véle? Tiberiusnak senki nem hitt, igaz barátja senki nem volt; mindenek gyűlölségében elepedt szegény udvari hős.»

A Márvány-tenger partján az udvari élet és nagyvilág zajáról csendesen elmélkedő magyar számúzótt már egészen tisztában van a protekciónak modern, de úgy látszik e mellett örök pszichológiájával: «Veszedelmes kérti: magának ember ritkán kérjen, másnak ritkábban; mert a fejedelmek ha mit adnak is, minden jóakarátjokat az kérők mellett törekedőknek tulajdonítják. A fejedelmet inkább egészben tartsd magadnak, ki ne merítsd másokért jóakarátjának forrását. Kiből ha magadnak merítesz, óva cselekedjél, ritkán,

ezt a politikai bölcsességét, mint a politikai erők helyes oekonómiáját, köti szívünkre a Rákóczi-emigráció bölcse is: «Valami erőszakkal lesz, nem örökös, nem is állandó; az mi mértékletes, tartós. A tengernek sem partjához közel nem jó, sem mélyére verekedni; megmérsékli vitorláit, valaki bátran akar hajózázni, hogy középúton járhasson. Valakik boldogultak, középúton jártak. Daedalus erre intette Icarust: kettő között repüljön. Erre Phaëtont Phoebus». Óva int bennünket Kiss István a hevesvérű, mindig reformlázban égő, mindent fenekestül gyorsan felforgatni iparkodó politikustól: «Ha sokat akarsz az országnak szolgálni, keveset szolgálj. Az országnak többet használ, aki legkisebb erővel legnagyobb dolgot viszen véghez, mint aki legnagyobb erővel legkisebb dolgot; erejét továbbra tartja, idejét nehezebbekre halasztja; ésszel többet győz a vénség, mint erővel a vigyázatlan ifjúság».

Erősen megleckézteti politikai lélekbúvárunk a politikai parvenüt, az udvari szerencsént, akit nem önértéke, hanem csak az államfő kegye és hatalma, pusztán a külső hivatali tekintély emel föl a semmiségből: «Senki magát a fejedelem alkotmányának igazabban nem mondhatja, mint aki semmiből emelkedett. Kisebb gyalázzal maradtál volna otthon, mint nyilván fényeskedel. Blömentél, becsültetel mindenektől, de ami benned létezik, nem tiéd, hanem a fejedelemé. A fejedelem hatalma imádtatik benned, nem a te méltóságod. Nabukodonozor bálványá vagy, ki felől vagy csak a gyermekek is legalább szí vökbén mondják: nem imádunk».

Ari a is kitanítja Rákóczi udvarának filozófusa a politikust s udvari embert, hogyan kell üstökön ragadnia a helyes alkalmakat. A jó alkalom, a kellő időpont megérzése és kiaknázása elemi feltétele a helyes politikai és udvari pszichotechnikának: «Régi udvari mondás: szükség az üdöknek és erkölcsöknek engedni. Az időnek szolgálni kell, az alkalmatosságra vigyázni. Ki elől hajas, hátul pedig kopasz: homlokát megfoghatni, nem nyakszirtit. Imádni kell az echót, vagy visszacsengő szózatot, mikor szelek fújnak. A csillagok forgására és tulajdonságaira inkább kell az udvari embernek vigyázni, mint az égbe nézőnek (csillagásznak); egyik tiszta égben, másik homályosban szolgál. Emberek cselekedetinek és dolgainak lelke az alkalmatosság. Dolgod van a fejedelemmel? Idejét megválaszd. Tanuld meg, mikor a fejedelem dolgaitól üresedik; olykor vígabb, olykor szelídebb, akkor menj hozzá, szólj vele, kérj tőle. Az órára vigyázz, ki az ő idejében üt. Felibe írom: Ideje van a hallgatásnak, ideje a szólásnak».

Kiss István józan magyar esze különös hangsúllyal emeli ki, hogy a helyes politikai viselkedés nem elméleti okoskodásoknak, hanem a folytonos gyakorlásnak, élettapasztalatnak gyümölcse: a gyakorlati politika nem elvont tudomány, hanem az emberekkel való bánásmód finom művészete. «Az udvari életnek vagy politikának — mondja — gyakorlás az élete. Az udvari élet gyakorlás nélkül ég nap nélkül, fa ág nélkül, test lélek nélkül. Gyakorlás minden.» Ez pedig megtanítja az udvari embert arra, hogy «az örvendezők között víg, a sírók között szomorú, bölcsök között tudós legyen, az megértők

között tartsa magát, tudatlanok között titkolja el tudományát. Mindeneket magához édesítsen, legkisebbeket is, kiket jóakarattal, kiket emberséggel, kiket becsületes köszöntéssel, kiket szolgálatjának ajánlatával, kiket orcája vidámságával, kiket ajándékkal igyekezzék meggyőzni s magáévá tenni. Mindenek kedvét, humorát ismerje, elméjét kitanulja. Ha ifjakkal vagyon, adjon valamit az időnek, engedjen valamit az ifjúságnak; ha vénekkel, idejüket böcsülje. Ha idegenekkel, tartózkodva, ha földiekkel, bátrabban nyájaszkodjék.»

Megindultan olvashatjuk a hazáját veszített rodostói gondolkodónak politikai axiómáját: «Hgyik országnak romlása, másiknak eredeti», mert ennek a gondolatnak érvényét éppen ma, a trianoni katasztrófa után, a magyar nemzet testéből kitépett új szomszédos államok láttára fájdalmas aktualitással érezzük. «Támadnak országok — úgymond — szomszédországok fodrával. Újak támadnak, mert a régiek elesnek; ezek romlása amazok épületi. Phoenix-madarak az országok. Megég a phoenix, de meg nem hal; mert holt elevenen hamvából új phoenix támad. Trója megég; de ímé megégett hamvából új phoenix-madarak támadnak. Trójabéliek maradéki, megmarad kegyes Aeneas... Ó Róma! nagy birodalom, ímé Trója tüzei világoskodtak előtted, Trója vesztére, néked életedre. Egyik birodalom gyászos temetése másiknak örvendetes születése. Más ország romlásával épült birodalom fölibe írok (festek) holt ökörből származott méheket ilyen szókkal: Másnak halálával éltet.»

V.

A számkivetett magyar gondolkodó szinte kifogyhatatlan az erkölcsi gnómákból, velős életszabályokból. Magányában az emberi életről sokat elmélkedik: a folytonos önreflexiót, a magunkra való ráelmélést, a lelkiismeretvizsgálást kötelességgé avatja: «Tanuljon a természettől az erkölcsöket vizsgáló bölcs vagy philosophus. Nyugszik a természet az emlékezet pontjában: Te is akkor emlékezzél, minek utána dolgaidat elvégezted. A természet olykor megszűnik a mozgástól, hogy erőbben mozdulhasson: Te is olykor szűnjél meg a cselekedettől és amint cselekedtélt, arról csendes, nyugodt elmével gondolkozzál, hogy jobban és okosabban cselekedjél: miket kellett volna elhagyni benne, miket hozzáadni, minek jobban esni, megfontold».

Ilyen megfontolásokból támadtak Kissnek talpraesett életmaximái, amelyeket lakonikusan iparkodik különböző változatban megformulázni. Sokszor közönséges igazságokat, amelyek az útszéli bokorról leszakíthatók, újszerű és tetszetős alakban fogalmaz meg. Néhányat bemutatok közülök.

«Nagy dolog a dicsíret; az jó erkölcs önnönmaga mikor dicsírtetik, nevedik. De midőn egyet dicsírettel jóra ösztönöz, meglásd, hogy mást azzal meg ne sérts. Bgynek eledele ne legyen másnak sebe; egynek dicsíreti ne legyen másnak gyalázata. Dicsíreted egynek használjon, másnak ne ártson.»

A politikában, mint láttuk, a lassú haladás, a józan konzervatizmus híve. De általában is a középszer embere, aki óv a lázas gyorsaságtól, az elsietéstől: «Lassan kell feljebb menni. Szokták mondani az olaszok: *chi va piano va sano*. Franciák: *petit á petit* Toyseau fait son nid. Deákok: *festina lente*. Görögök: *πευθε βεχδως*. Németek: *Gemach kumtme vait*. (Kurucunk a jó bécsi tájszólást veti fonetikusán papirosra!) Magyarok: *lassan járv, tovább érsz*. Lépésről lépésre. A sietve lett dolgok nem nagyok. A csemeték mennél hamarabb nőnek, annál alacsonyabbak; az fák ellenben mint cserfa és hársfa, mennél később, annél feljebb nőnek. Nagyobbak, amiket ember lassan, mint hamar szerez. Valami hamar lesz, hamar vész. Gyenge gyiikér hamar kifakad.»

Lelkünkre köti a megfontolást, az előrelátást: «Az előljáró dolgokból elébb meglásd mi következnek: A ravasz látja a veszedelmet és elrejtetik, az együgyű hirtelenkedik, vetemedik, elvész . . . Az okosnak szükség előre vigyázni, hogy dolgát meg ne bánja, magát meg ne bántsa.» Óva int attól, hogy valaki erején felül sok állást vállaljon: mintegy tiltakozik a közéleti ember álláshalmozása, *πολυπραγμοσύνη* ellen: «A vezérember több helyt ne foglaljon, csak az mennyit megőrizhet. Semmit sem jó erő felett kezdeni.. Többet magamra nem veszek, csak mennyit elbírok.»

Ha valamibe fogunk, különösen a kezdetre vigyázzunk: «Mindenek kezdetiül függnek; a kezdet, ha kicsiny is, meg ne vesd. A kezdet mértéke kicsiny, hatalma legnagyobb Aristoteles tanítása szerint: kicsinyen születik, elébb elébb menvén gazdagodik és magához vett sok vizeket viszen a folyóvíz. Amely bikától most félsz, bornyú korában simogattad. Amely fának árnyékában nyugszol, vessző volt.»

A munka oekonómiájára is van gondja bölcsünknek. «Nyugodalommal — úgymond — egyelítsd munkádat; valami nyugodalommal nem egyelíttetik, nem tartós. A munka nyugodalommal, a nyugodalom munkával becses. Nyugodalom nélkül a munka megszakaszt; munka nélkül a nyugodalom megveszt.»

Mint a vitézlő rend tagja, filozófusunk a bátorságot tartja a régiekkel a legnagyobb erénynek. Szinte a kuruc vakmerőség ódját halljuk e soraiból: «Bátor ember szíve körül álló veszedelmekben keményedik. Az erős férfiat az ellenkező dolgok, mint valami hegyek, bár elborítsák is, talpon áll. Akár-mint szorongasd, sértegesd, nyomorgasd, víjjad, üssed, vágjad, végét nem éred; ha sebek esnek is rajta, mint Agamemnon fegyverdereán, örömmel viseli; mint valamely ablakon, azokon által nézvén, a dühös szerencsének heában való fenyegetésit csúfnak tartja. Hajnal csillag, ki minden ködök felett és között inkább fényeskedik; gyémánt a tűzben, azaz győzhetetlen.. Sas, ki szárnyairól felül nézi a felhők mennyköveit, az elementumok harcát.. Mennél több a veszedelem, annál nagyobb a dicsőség.»

A genie és az örültség viszonyának kérdése is izgatja a számkivetés; magányában az emberi elme természetéről elmélkedő magyart. Az országok

László Fülöp Rákóczi-képe.

vezetését félti a géniek szeszélyétől. «Mennél ki elméesebb, annál alkalmasabb az ész vesztésre. A nagy elmék úgy csudára, mint félelemre méltók: élesen metszenek s olykor egész országokat kimetszenek. Az igen elmések igen epések, azért csaknem dühösek Aristoteles tanítása szerint. Az éles elme pedig pallos; haragos ember kardjától, az elmének életől mi származik egyéb, ha nem metszések, perek? A nagy elme egyenletlenségek taplója, ki hamar és könnyen lángot vet, mindenestől hamar fellobban. Jaj az országnak, az ki ilyen tüzet hagy fellobbanni, nemsokára keserves temetési lesznek. Aki felettébb elmés, az istenek poharától részeg: részeg embertől csak garázdát, versenygést várhatok. Az elme alma; arany elmék arany almák. Mit csinálnak az arany almák? Egyet adott Paris a szebbiknek: ímé visszavonás. Egyet adott Theodosius Eudoxiának: ímé ismét visszavonás. Ó arany elme, veszett, rothadt nem arany alma! honnét annyi sok rossz következik a népek fejére. Középelme a legjobb és bátorosabbak az országnak: vezérelhetni őket, a tanácsnak engednek, felveszik a nyeret. Nagy elmék a lovast nyergestől levetik magokról; zablát, sarkantyút nem szenvednek, parancsolatnak nem engednek. A nagy elmék csaknem mind röpdösök, szüntelen mozgók, állhatatlanok. Valami pedig tengernek a szél, az a birodalomnak az állhatatlan elme; egyik a csendes tengert felháborítja, másik a birodalom hatalmát felzavarja: egyik szomorú, keserves hajótöréseket, másik az országnak utolsó veszedelmet szerez. Ilyen az igen éles elmék gyümölcse, haszna, fogatja.»

Annak, aki az élet erkölcsi normáit vizsgálja, az érzékiség leküzdése, az önmérséklet mindig egyik főproblémája. A rodostói udvar aszketikus légkörébe jól beleillenek Kiss István idevágó fejtegetései: «Mennél kevesebb az érzékenység, annál több az értelem vagy okosság. Elvesz az okosságnak minden nyeresége, valahol az érzékenység meg nem zaboláztatik. Innét régentén az bölcs philosophusok az érzékenységeket (érzékeket) minden szabadságtól megfosztották, hogy az okoskodás szabadosan munkálkodhatnék. Az érzékenységek ablakok, melyeken által mennek bé a nyavalyák az elmében. Nagy égi háborúkat indítanak a kívánságoknak sokasági. Ha bölcs akarsz lenni, szájad ízi el ne ragadjon, csak az érzékenységek ítéletére ne támaszkodjál. Fuss önnönmagától a testtől is, mert a kívánság táplálója a tagok élete. A testnek fogyatkozása, értelemnek nevedése. A test mikor hízik, az elmét tompítja, fogyatja, nem élteti.»

A francia demokratikus felvilágosodásnak kezdő sugarai érik már Kisst, a kuruc magyar nemest, amikor az igazi nemességet nem a születés előjogában, hanem az egyéntől magától kimunkált erkölcsben látja: «Más a nemesség magától, más történet szerint: magától tulajdon erkölcsre s érdemre nézve, történet szerint eleitől, nemzetségétől. Dicsőségesebb magától fényeskedni, mint csak eleitől, őseitől vett fényesség sugárral élni, mert különben érdemesebb volnál vér szerint, mint más jó erkölcsidnek, viselt dolgaidnak érdeme után. Nagy verség, sok nemzetség mit használ, kiknek címereivel sok helyen egész pitvarokat szoktak bevonni. Az érdemes jó erkölcs egyedül igaz nemesség.

Az egy igaz erkölcs vagy mesterségben, vagy fegyverben áll. Az igaz nemesség az erkölcstől, történet szerint nemzetségtől való; ki a szerencsétől származik, ritkán az erkölcsnek bizonyosága. Az vér, nem az erkölcs származik vértől. Nem csinál nemest festett képekkel való teljes udvar, vagy annak pitvara. Valami előttünk volt, nem miénk, másért mást dicsir, valaki nemzetét hányja. Tudatlan, kinek minden tudománya mások pennája: nemtelen, kinek minden nemessége mástól vagyon. Szébb dolog embernek érdeme után nemesedni, mint úgy csak születni. Nemetlen vagy? Ha jó erkölcsöd vagyon, nemesség eredetivel bírsz. Nemes vagy? Ha jó erkölcsöd van, hazádhöz illendő vendég vagyon.»

Senki sem elmélkedhetik több joggal és mélyebb élmény alapján a szerencse forgandóságáról, mint a hazájából számkiüzött. A Rákóczi-emigráció filozofusának, akinek lelkét a szenvedések pedagógiája megedzette, velős oka volt a szerencse változásának antik gondolatát alaposan megforgatni: «A szerencse felettébb lézengő, bizonytalansága legbizonyosabb, napról napra változik: az ki napkeletkor boldog, napnyugváskor boldogtalan. Ne higyj vidámságának, ne bízzál hízelkedésének. Legjobb szerencsének higyj legkevesebbet. Maga oszlopánál senki sem erősebb.»

VI.

Meglepő hasonlóságokra bukkanunk, ha összevetjük ezt a «Magyar Philosophiát» Zrínyi Miklósnak hadtörténeti műveivel: a Mátyás király életéről való elmélkedésekkel, a Discursusokkal, Aphorismákkal, Centuriákkal. Ezek lebegtek Kiss István, előtt: csak a hadvezér helyébe a fejedelmet állítja. Tárgyalási menete és modora, antik mitológiai példái, mint tételeit megvilágító illusztrációk szembeszökő módon viselik magukon Zrínyi szellemének bélyegét. Egyes gondolatai és hasonlatai nyilván mutatják a nagy törökverő hős hatását: így a természettől való tanulásra, az elhamarkodott cselekvés veszedelmére, a gondolatok leplezésének szükségességére, a közjó és a magánérdek viszonyára, a középúton való járásra, az erőszaktól való tartózkodásra vonatkozó eszméi.

Feltűnő a fejedelem Isten kegyelméből való uralkodása jogára és hivatására irányuló felfogásuk azonossága. Kiss István államfilozófiája Zrínyi nyomán jár, aki a Mátyás király életéről szóló elmélkedéseiben ezt írja: «A királyok szava szent, . . . copijája az Istenségnek a királyi hatalom.» Kiss erős hangsúllyal emeli ki, hogy a fejedelemnek hivatása a jó parancsolás. S mit mond Zrínyi? «A királyokban semminemű mesterség nem oly szükséges, niint *bene imperare*, jól parancsolni: ha ezt a mesterséget tudja, mindent tud.» (Mátyás király). A rodostói filozofus a hasonlatok egész seregével igazolja, hogy az országot csak egy államfő kormányozhatja. Erre Zrínyi Aphorismáinak szavai is sugallhatták: «Egy országban két király, egy hadban két kapi-

tány nem lehet. Sok példa vagyon a római hadakozásokban és mindenütt vesztettek, ahol két feje volt a hadnak» stb. Zrínyi szellemi hatásának szálai kétségkívül Kiss Istvánnak segitenek filozófiája «magyar» jelzőjének kihímezésében.

*

Minden korszaknak tipikus filozófiája a kor és környezet élő lelkiségének és kultúrájának visszhangja. Kiss István bölcselkedése is a rodostói udvar erősen franciás színezetű kultúrájának talajából fakadt. A száműzetés szomorú környezete ennek a filozófiának lelki akusztikája. A kuruc filozófus Faludi Ferencnek méltó elődje: nemcsak tárgyában, az Udvari Ember és a Bölcs Ember lélekrajzában, hanem a formában is: kifejezéseinek gazdagságában, torólmetszett magyarosságában, könnyed művészi stílusában. Ez a «Magyar Philosophia» Rákóczi és Mikes művei mellett a rodostói kis akadémia műveltségi és irodalmi színvonalának jelentékeny tanúbizonysága.